

Поховання князів Ізяслава-Дмитрія та Ростислава Мстиславича в Десятинній церкві за літописом

У другій половині XI ст. київський літопис, що дійшов у складі «Повісті временних літ» (ПВЛ), двічі згадує церкву святої Богородиці Десятинної. Обидва повідомлення – про смерть князів (1078 та 1093 роки). Обидва князі – з гілки старшого сина Ярослава Мудрого. Йдеться власне про Ізяслава (у хрещенні Дмитрія) Ярославича, а також онука Ізяслава від старшого сина – Ростислава Мстиславича. Ще тісніше зближуються літописні сюжети тому, що князі померли у схожих ситуаціях міжусобиць.

Смерть Ізяслава стала фіналом останніх не надто вдалих років його правління. На правах старшого у 1054 році сина Ярослава Мудрого він отримав вищий престол серед руських земель – Київ, і певний час йому вдавалося утримувати перше місце. Лише із середини 1060-х років почалися негаразди з полоцьким князем Всеславом, а в 1073 році молодші брати Святослав та Всеволод надовго вигнали Ізяслава з Києва. Той шукав допомоги у Польщі і таки зміг з поляками повернути собі Київ після того, як помер київський князь Святослав (1076). Всеволод вірно оцінив власні сили і вирішив поступитися престолом, домовившись зі старшим братом і віддавши йому Київ.

У цей час відбувалися швидкі зміни в політиці. Спочатку Святослав із Всеволодом та їхні діти, у тому числі Володимир Мономах та Олег Святославич, дружили й воювали пліч-о-пліч проти Ізяслава та його синів, а після нових домовленостей Всеволода з Ізяславом синів Святослава почали виганяти з волостей і кілька з них загинули. Вціліла молодь боролася за спадок Святослава, спираючись на половців. У 1078 році їм вдалося на кілька днів відвоювати Чернігів у Всеволода, той побіг до Києва, й обидва дядьки (Ізяслав і Всеволод) спробували взяти воєнний реванш. У битві біля Чернігова на Нежатиній ниві Ізяслав загинув, тоді як для Всеволода та

Володимира Всеволодовича Мономаха результати зіткнень, врешті-решт, виявилися вдалими: батько сів у Києві, а Володимир надовго зайняв Чернігів.

*Іл. 1. Ізяслава вбивають, простромивши підступно ззаду списом.
Радзивіллівський літопис, арк. 117 верхній*

У 1093 році при зміні князя в Києві історія повторилася. Після смерті Всеволода Ярославича київським князем став Святополк Ізяславич, а Олег Святославич у ситуації переходу влади ще раз спробував повернути собі батьківську волость. Щоправда, «Повість временних літ» цього року Олега не називає й пише тільки про половців, однак згадується битва на Желяні (сучасні Жуляни, вказую місце фрагменту так, як це зроблено у виданні Дональда Островскі та Лаврентіївському літописі, 221.23) [Ostrowski 2003; Лаврентьевская 1997]. Одне з графіті на стінах Софійського собору фіксує ‘заключення миру на Желяні’: «месяця декембрия въ д҃-е (тобто, 4-е) сътвориша миръ на Желяни Святопѣлк Володимиръ и Ольгъ» [Высоцкий 1966, с. 25].

Якщо уклали мир, значить, перед цим була війна. А це означає, що київський літописець суттєві характеристики увів у тінь, і що Олег був «мотором» половецького нападу й у 1093 році.

Що літопис повідомляє про поховання діда й онука? За словами авторів «Повісті временних літ», «оубыѣнь быѣ князь Изаславъ мѣца. шктамбра. въ .г҃.

днѣ. <...> и принесше положиша тѣло ѹго в цркви ст҃ыѣ Бц҃а. вложивъше и в раку мраморану» (202.2–3, 202.15–16): ‘Князь Ізяслав був убитий на 3-й день жовтня місяця <...> принісши його тіло, поклали у церкві Святої Богородиці в мармуровий саркофаг’. З-під Чернігова до Києва тіло довозили у кораблі («лодьи»), за гробом батька йшов Ярополк, скрізь лунали плачі по доброму князю.

Іл. 2. Труну з тілом Ізяслава перевозять у човні, у Києві його зустрічають, аби оплакати та відспівати. Радзивіллівський літопис, арк. 117 нижній

Про похорон Ростислава Мстиславича мовлено стисліше, хоча також із рідкісною деталізацією. Знаємо місце поховання (цього разу з повною назвою церкви), денні дати, генеалогію небіжчика: «престависѣ Ростиславъ. снѣ Мъстиславль. внукъ Изѣславль. мѣца. ѡктамбра. въ .аѣ. (1-й) днѣ. а погребенъ быѣ ноямбра. въ .сѣ. (16-го) в цркви ст҃ыѣ Бц҃а Десятинныѣ.» (225.26–226.2): ‘Переставився Ростислав, син Мстислава, онук Ізяслава, місяця жовтня в 1-й день, а похований був 16 листопада у церкві Святої Богородиці Десятинної’. Археологічно з цим похованням пов’язували один з дерев’яних саркофагів [Івакін 2008, с. 18–19].

Це унікальний випадок в іншому сенсі – ми про князя не знаємо геть нічого, окрім цього урочистого запису. Рік прикметний – 1093. Тобто, може

бути, що молодий князь просто захворів і помер не близько від Києва (адже проміжок між датою смерті та похованням значний – півтора місяці). Разом з тим його роль могла бути активною, хоча літописець ніде її не занотував чи звістка випадково випала в процесі редагування тексту. Загалом дати цього тяжкого року відзначають Великдень і перші зіткнення з половцями навесні – у середині літа, проте смерть Ростислава припадає на осінь, і це ближче за хронологією до миру з Олегом Святославичем, укладеного на початку грудня.

У будь-якому разі, у нас є два свідчення, що старша гілка Ярославичів була пов'язана з Десятинною церквою. І, здається, маємо ще третє. Ярополк Ізяславич загинув у 1087 році після серії військових конфліктів, у тому числі із Всеволодом та його сином Володимиром Мономахом, і похований був у батьківському монастирі Святого Дмитрія в церкві Святого Петра, яку почав будувати (206.21–24). Однак у літописному некролозі серед таких позитивних якостей, як «кротость» та братолюбство, зазначається також вельми нестандартна – надання десятини святій Богородиці (207.5–6). Тут літописні списки розбігаються у формулюванні: Лаврентіївський – «десѧтину даѡ ст҃ѣи Бѣ҃и и Ѡ всего своѣго имѣньѡ» ('десятину даючи Святій Богородиці від усього свого майна'), Іпатіївський – «десѧтину даѡ Ѡ всихъ. скотъ свои^x ст҃ѣи Бѣ҃и. и Ѡ жита» ('десятину даючи від усіх багатств /стад/ своїх, і від жита Святій Богородиці'). Який із варіантів належить до початкового тексту літописця, важко сказати: про десятину саме від «имѣньѡ» Володимира Святославича написано ще в 996 році (124.19), але «скоты» у значенні 'багатство', 'добро' – вираз архаїчний.

Можливо, варто враховувати, представники якого князівського клану сиділи в Києві в кожному з трьох випадків. Ізяслав помер, маючи статус київського князя, і його поховали або як він сам заповів, або ж як годилося київському князеві. Натомість Ярополка проводжали в останню путь, коли на столі сидів Всеволод Ярославич, після серії конфліктів з ним самим та його сином. Під час похорону Ростислава його дядько Святополк Ізяславич був

актуальним київським володарем, його воля могла вплинути на те, аби похорон підкреслював зв'язок праправнука з хрестителем Володимиром.

Саме в цей рік закладається й інша традиція. Річ у тім, що Всеволода Ярославича поховали 13 квітня 1093 року в Святій Софії (216.1–5), як потім там само поховали Володимира Всеволодовича Мономаха у 1125 році (293–295), В'ячеслава Володимировича у 1154 році (342–343); старший син Мономаха Мстислав та Мстиславичі покоїлися в монастирі Святого Феодора. Таким чином, у сучасного читача літописів мимоволі складається враження, що молодша гілка Всеволодовичів протиставляється на цьому рівні церемоній поховання старшим Ізяславичам. Принаймні, ці речі тоді мали значення і прочитувалися.

Деякі середньовічні книжники сприйняли некролог Ізяслава так, що київського князя мусили ховати неодмінно в Софії. На це існує свідчення так званої новгородсько-софійської групи літописів, яка включає Новгородський Карамзинський, Софійський I та Новгородський IV зводи. Звістка стосується київського Ізяслава (молоді князі північних книжників не зацікавили): «оубіе^н бы^с Изасла^в Ар^вслави^ч... у града Чернигова... и пол^ѡжиша Изаслава в' ст^ѣби С^ви /Софии/ в Кієвѣ» [Новгородская 2002, с. 98]; 'Ізяслава Ярославича було вбито... біля міста Чернігова... і поклали Ізяслава у святій Софії в Києві'. Таке бачення виникло не раніше XII ст., бо в тексті є помилки, пов'язані з іншим персонажем, Борисом В'ячеславичем, на чому тут детально не зупиняємося. Цю версію розвиває «Слово о полку Ігоревім»: «Съ тоя же Каялы Святоплѣкъ повелѣ^ѣя (тлумачать як зіпсоване повелѣ^ѣти або полелѣ^ѣ) отца своего междю угорьскими иноходьцы ко святѣ^ѣби Софии къ Киеву»; 'З тієї ж Каяли Святополк звелів узяти (чи: заколихав [бережно перевозючи]) свого батька між угорськими іноходцями до святої Софії до Києва». Порівняння вказаних зводів та Слова, напр. [Кучкин 1995, с. 87–113], тлумачення Слова, напр. [Николаев 2020, с. 415–416]. У київському літописі головну роль у похованні батька відігравав Ярополк і в цьому сенсі, вірогідно, має значення,

що йдеться про синів від різних дружин; Ярополк був від Гертруди, яка називає його єдиним своїм сином [Назаренко 2001, с. 566–567]. Святополк, котрий прожив довше від Ярополка Ізяславича, мав надійні шанси на те, аби залишитися в історії.

Звичайно, літописці далеко не завжди занотовували місце поховання. Скажімо, навіть щодо подружжя Володимира Святославича у 1011 році мовлено «Престависѧ цѣрицѧ Володимерѧ ѿ Анна» (129.30); ‘померла Анна цариця Володимирова’, і про саркофаг поряд з чоловіком дізнаємося тільки з тексту Титмара Мерзебурзького. Український переклад останнього разом з порівнянням з перекладом Грушевського [Филипчук 2020, с. 224]. Київські книжники XI ст. спеціально відзначили тісний зв’язок київського князя Ізяслава та його нащадків з Десятинною, можливо, натякаючи на те, що саме в його родині зберігалися правильні традиції. Не виключено, це було одним з важелів у тодішніх претензіях династії на Київ.

Джерела та література

Высоцкий, С. 1966. *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, 1. Київ.

Івакін, В. 2008. *Християнські поховальні пам’ятки давньоруського Києва*. Київ.

Кучкин, В. 1995. «Съ тоя же Каялы Святопѣлкѣ ...». *Russia Mediaevalis*. VIII, 1. München, с. 87–113.

Назаренко, А. 2001. *Древняя Русь на международных путях*. Москва.

Николаев, С. 2020 *«Слово о полку Игореве»: реконструкция стихотворного текста*. Москва; Санкт-Петербург.

Новгородская Карамзинская летопись. 2002. *Полное собрание русских летописей*, 42. Санкт-Петербург.

Лаврентьевская летопись. 1997. *Полное собрание русских летописей*, 1. Москва.

Филипчук, О. 2020. *Забутий святий: князь Володимир Великий між Сходом та Заходом*. Київ.

Ostrowski, D. 2003. *The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis*, p. I–III. Cambridge, Massachusetts.

Тетяна Вілкул, докторка історичних наук,
провідна наукова співробітниця науково-дослідного
відділу історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви